

KONSTANTĪNS KARULIS

**Latviešu
etimoloģijas
vārdnīca**

Satura rāditājs

Ievads	7
Vārdnīcas iekārtojums	11
Dažu valodu īpatnējie burti un burtu īpatnējais lasījums	13
Saīsinājumi un apzīmējumi	18
Literatūras un avotu saīsinājumi	21
[Vārdnīca]	53
Indoeiropiešu valodas un etimoloģija	1217
1. Indoeiropiešu valodu saime	1217
No indoeiropiešu vēstures	1220
Indoeiropiešu pirmvalodas raksturojums	1236
Ide. fonēmu refleksi dažādās valodās	1242
Fonētiskās pārmaiņas latviešu valodā	1247
2. Etimoloģija un vārdu vēsture	1254
Etimoloģijas uzdevumi un metodes	1254
Salīdzināmās valodas un dažādie leksikas slāņi	1256
Vārdi un vēsture	1267
Aizstājēji apzīmējumi	1270
Tautas etimoloģija	1271
3. Pētījumi latviešu valodas etimoloģijā	1272
Piezīmes	1283
Literatūra par indoeiropiešu valodu saimes un etimoloģijas pamatjautājumiem	1301

IEVADS

Etimoloģija ir zinātnē par vārdu cilmi un radniecību ar citiem tās pašas valodas un citu valodu vārdiem. Šaurākā nozīmē kāda vārda etimoloģija ir šā vārda rekonstruētā pirmatnējā forma un nozīme ar motivāciju, kā arī formas un nozīmes attīstības rekonstruētā gaita. Tātad etimoloģija pētī un analizē vārda aizvēsturi. Etimoloģijas vārdnicās parasti ievieto arī galvenos datus par rakstos fiksēto vārda vēsturi. Šāda veida ir arī «Latviešu etimoloģijas vārdnīca». (Tuvāk par etimoloģijas uzdevumiem sk. nodaļā «Etimoloģija».)

Šis ir pirmās latviešu etimoloģijas vārdnīcas atkārtots izdevums. Latviešu valodas vārdu krājuma etimoloģiskie pētījumi ir sākušies jau diezgan sen. Gan vārdnīcās, gan apcerējumos publicēti daudzi materiāli par atsevišķu vārdu cilmi un radniecību, bet tie līdz šim nav apkopoti etimoloģijas vārdnīcā. Šis vārdnīcas pamatā galvenokārt ir mūsu gadsimtā veiktie latviešu un cittaautu valodnieku pētījumi. Pirmām kārtām te minams Jānis Endzelins, kura daudzās etimoloģiskās piezīmes ievietotas K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā»¹ un iespiestas atsevišķos rakstos. Ir publicēti arī citi plašāki etimoloģijas materiāli, kuros latviešu vārdi sastatiti ar radu valodu vienas cilmes vārdiem² un aizgūtie vārdi ar oriģinālvalodu vārdiem (19. gs. V. Tomse, A. Briknera, 20. gs. J. Zēvera, A. Zumenta, K. Abena un V. Zepa darbi). Daudzu latviešu valodas vārdu cilme diezgan sīki aplūkota dažās citu valodu etimoloģijas vārdnīcās, galvenokārt pārējo baltu valodu vārdnīcās³. Izmantojot šos un daudzus citus avotus, agrāko pētījumu rezultāti kritiski pārvērtēti saskaņā ar mūsdienu valodniecībā valdošajām atziņām. Gadījumos, kad kādam vārdam līdz šim nav bijis etimoloģijas vai kad autors nav varējis

¹ Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins. I — IV sēj. R., 1923—1932; Endzelins J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcāi. I — II sēj. R., 1934—1946.

² Jēgers B. Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. Göttingen, 1966. (Arī vairāki citi darbi.)

³ Lapīņš N. Latviešu vārdu etimoloģija. 1.—3. d. R., 1967—1975.

³ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1—2. Heidelberg, 1962—1965; Tonopovs B. N. Прусский язык. Т. [I — IV]. М., 1975—1984. (Turpinās.); Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. Т. 1. Vilnius, 1988. (Turpinās.)

pievienoties agrākajām atziņām, vārda cilmes jautājumi vārdnīcā risināti patstāvīgi.

Vārdnīcā pēc iespējas parādīta katra vārda (resp. vārdu saimes) rekonstruētā indoeiropiešu (ide.) sakne un risināts šās saknes atvasinājumu tālākās attīstības ceļš ar formas un semantikas sazarojumu⁴. Vārdu grupu saistīšanu ar ide. saknēm un apvienošanu plašākā sistēmā, kas salīdzināmajā valodniecībā sevišķi izvērsta šajā gadījumā, latviešu valodniecībā 30. gados sāka E. Blese, un kopš 40. gadu beigām vairākus plašus pētījumus šajā virzienā veicis B. Jēgers. «Latviešu etimoloģijas vārdnīcā» turpināts šis ceļš.

Pēdējo gadu desmitu etimoloģijas praksē ievērots princips, ka kādu cilmes ziņā neskaidru vārdu vispirms mēģina etimoloģizēt kā mantotu un tikai tad, ja tas nav iespējams, aplūko to kā aizgūtu. Šāds metodisks panēmiens ievērots arī vārdnīcā.

«Latviešu etimoloģijas vārdnīca» ir populāri zinātniska. Vārdnīcas populārais raksturs izpaužas, pirmkārt, vārdu atlasē un vārdnīcas apjomā: galvenokārt uzņemti latviešu literārās valodas vārdi. Apvidvārdi un arhaismi analizēti vai pieminēti saistījumā ar tās pašas cilmes literārajiem vārdiem un tādos gadījumos, kad tiem ir nozīme etimoloģijas problēmu risināšanā. Internacionālismi nav doti, izņemot tādus vārdus, kuru forma latviešu valodā stipri atšķiras no citu valodu mūsdienu formas (piemēram, *lauva*). Daudzos šķirkļos iesaistīti cilmes ziņā atbilstoši vietvārdi. Tie nemeta galvenokārt no J. Endzelīna, J. Plāķa un V. Zepa vietvārdu krāju-miem⁵, tekstā avotu nenorādot.

Otrkārt, nav atspoguļota vārda vai vārdu saimes etimoloģisko pētījumu vēsturiskā gaita, bet dotas tikai jaunākās atziņas. Viscaur gan minēti K. Mīlenbaha un J. Endzelīna uzskati. Ja vārdnīcas autora viedoklis atšķiras no literatūrā publicētajām citu valodnieku atziņām, īsi minētas arī tās, taču neizvēršot diskusiju.

Treškārt, pēc iespējas dots vienkāršs vārdu cilmes risinājuma izklāsts, vairoties no šauri speciālas argumentācijas. Diezgan sīki parādīta formu vēsturisko pārmaiņu gaita, detalizēti atspoguļojot atsevišķus pārmaiņu posmus, lai tie būtu saprotami arī nespeciālistiem. Lai paskaidrotu vārdu formas un semantikas pārmaiņas, norādīts uz analogiju citu valodu vārdu vēsturē. Dotas arī literāras ilustrācijas, sevišķi no folkloras.

Vārdnīcā lietota valodniecības literatūrā pieņemtā terminoloģija un apzīmējumi. Citvalodu ipatnējās rakstu sistēmas (piemēram, sengrieķu un senindiešu) transliterētas latīņu šriftā; nav trans-

⁴ Ide. sakņu rekonstrukcijas pamatā: Pokorný J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Bern — München, 1959.

⁵ Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. 1.—2. d. R., 1922—1925; Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi. 1. d., 1.—2. sēj. R., 1956—1961; Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. 1.—2. d. R., 1936—1939; Zeps V. J. Placenames of Latgola. Madison (Wisconsin, USA), 1984.

literēts vienīgi krievu raksts (senkrievu, krievu, baltkrievu, ukraiņu un bulgāru vārdos). Atsevišķu vārdu un vārdu grupu cilmes risi-nāumi savā starpā saistīti ar norādēm.

Sniedzot datus par vārda cilmi, parasti nav minēts tā zinātnieka vārds, kurš izteicis vai motivējis attiecīgo domu. Izņēmums ir atsevišķi gadījumi, kad problemātiskā situācijā ir svarīgs attiecīgā valodnieka pieminējums. Vārdnīcas lasītājiem, kas vēlas sīkāk iedzi-jināties kāda vārda etimoloģijā, palīdzēs literatūras norādes šķirkļa beigās. No cittaute literatūras minēti tikai pēdējo gadu desmitu darbi.

Literatūras norādēs ietverti ne tikai tādi darbi, kas balsta vārdnīcas autora viedokli, bet arī citu uzskatu pauđeji.

Ja vārdnīcas autors devis jaunu, patstāvīgi izstrādātu vārda etimoloģiju, uz to norādīts šķirkļa beigās ar burtu K. Šis burts iekavās (K) nozīmē, ka tikai papildināta vai pārveidota citu autoru dotā etimoloģija. Tā kā nav vēl latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas, ziņas par kāda vārda vai nozīmes pirmo publicējumu ir aptuvenas. Dati par 19.—20. gs. jaunvārdiem un vārdu jaunajām nozīmēm lielā mērā balstās uz autora pētījumiem.

Latviešu valodā nav literatūras par vispāriem etimoloģijas jautājumiem, tāpēc grāmatas beigās dots iss etimoloģijas principu un metožu aplūkojums līdz ar ziņām par latviešu valodas etimoloģijas vēsturi. Dots arī pārskats par indoeiropiešu valodu saimi un baltu etnolingvistisko ģenēzi.

Autora nolūks ir ar vārdnīcu un tai pievienoto materiālu dot lasītājiem dziļāku ieskatu latviešu leksikas vēsturē, līdz ar to arī valodas un kultūras vēsturē. Pārmaiņas leksikā cieši saistītas ar sabiedriski politiskajiem un ekonomiskajiem apstākļiem un lielā mērā raksturo arī cilvēku (tautas, cilts, grupas) psihes ipatnības un domāšanas attīstību. Turpmākajos pētījumos jāpadziļina analīze, aptverot plašākas leksikas grupas, jo sevišķi apvidu leksiku. Sa-līdzinājumos plašāk jāietver vairāku līdz šim maz minētu radu valodu leksika. Pavisam maz vēl latviešu vārdu krājums salīdzināts ar dienvidu slāvu un albānu valodām, kā arī irānu valodu grupas atsevišķo valodu leksiku. Jaunas ziņas var sniegt salīdzinājums ar austrumslāvu un rietumslāvu dažādo izlokšņu leksiku, kas tagad kļūst pieejama plašās vārdnīcās. Ciešāk saistot valodas datus ar arheoloģijas, etnogrāfijas, mitoloģijas un kultūras vēstures atziņām, valodnieki var etimoloģiju izverst par latviešu etnolingvistiskās ģenēzes un attīstības plašu un raksturigu atspoguļotāju.

Ar vērtīgiem padomiem autoram palīdzējuši recenzenti Vladimirs Toporovs (Maskavā), Sims Karaļuns (Vilni) un zinātniskais redaktors Nikolajs Andrejevs (Sanktpēterburgā). Manuskriptu vai tā daļas lasījuši valodnieki Andrejs Bankavs, Benita Laumane, Liene Roze, Jānis Rozenbergs, Vincs Urbutis un vēsturnieks Ēvalds Mugurē-

vičs. Ar padomiem un literatūras sagādi palīdzējuši filologi Velta Rūķe-Draviņa, Rainers Ekerts (Eckert), Benjamīns Jēgers, Irēne Karule, Wolfgang P. Šmids (Schmid) un Aizsaulē aizgājušie Kārlis Draviņš (1901–1991), Edīte Hauzenberga-Šturma (1901–1983), Alfrēds Gāters (1921–1986) un Andrejs Johansons (1922–1983). Literatūras sagādē daudz palīdzējuši arī Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotekas darbinieki.

VĀRDNICAS IEKĀRTOJUMS

Vārdnicā aplūkotie vārdi sakārtoti alfabēta secibā. Tai pašā secibā kārtotas arī norādes par tiem vārdiem, kas neparādās šķirkļu galvā, bet ir aplūkoti vai pieminēti tekstā. Uz tādiem atvasinājumiem vai paralēlformām, kas pēc rakstijuma ir ļoti tuvi pamatvārdam vai viegli atvasināmi no tā, norādes nav dotas.

Šķirkļa sākumā ir analizējamais vārds un tā izruna (kvadrātiekavās): zilbes intonācija, uzsvars, burta *o* un platā *e* izruna, piemēram, *lolot* [luõluõt], *medus* [mēdus].

Paralēlformām vai variantiem norādīta tikai atšķirīgo fonēmu izruna, piemēram: *bolit* [buõlít], apv. [uõ, ùõ²].

Zilbes intonācija divu intonāciju sistēmā ipaši norādīta (ar ciparu ², piem, ^{a²}) tikai tad, ja triju intonāciju sistēmā šai zilbei ir cita intonācija.

Tālāk seko radu valodu vienas cilmes vārdi šādā kārtojumā: baltu (lietuviešu, prūšu), slāvu (vispirms krievu un citu austrumi-slāvu, tad pārējo slāvu vārdi), ģermānu, ķeltu, albānu, armēnu, hetu (un citu anatoliešu valodu), senindiešu, irāņu, grieķu (sen-grieķu), latīnu, tohāru valodas vārdi.

Šķirkļos parādītas ne visu atbilstošo radu valodu formas, bet tikai salidzināšanai svarīgākās.

Etimoloģiskā analize mantotajiem vārdiem sākas ar norādi uz rekonstruēto ide. pirmvalodas sakni un tās fonētiskajām pārmaiņām vēsturiskajā attīstībā. Kopējas cilmes vārdu grupā sīkāk analizēts viens vārds un uz šo vārdu norādīts pārējo vārdu analīzē. Piemēram: *laipa* [lāipa].. Tās pašas cilmes kā *lipt* (sk.).

Pēc vārda formas analīzes dota nozīmju attīstības shēma. Dažos gadījumos tā ilustrēta ar folkloras, seno rakstu vai izlokšņu piemēriem. Arhaiskās un izlokšņu formas literarizētas, izņemot gadījumus, kad svarīgi parādīt vārda senāko rakstījumu vai izloksnes formu.

Citi, atšķirīgie, uzskati par vārdu etimoloģiju doti jaunā rindkopā.

Aizgūto vārdu etimoloģiskā analize ir vienkāršaka: noskaidrots, no kurās valodas vārds ir aizgūts un kāda ir šās valodas attiecīgā vārda (originālvārda) forma un nozīme, vispārīgos vilcienos raksturojot arī originālvārda cilmi. Aptuveni konstatēts vārda aizgūšanas laiks un minēta senākā literatūra, kurā aizguvums sasto-

pams. Dati par aizguvumu pirmreizējo lietojumu ir aptuveni, un to precīzēšana ir turpmāko pētijumu uzdevums.

Šķirkļa tekstā parasti minēti arī daži atvasinājumi. Uz saknes atvasinājumiem, kas analizēti atsevišķos šķirkļos, norādīts: (Sk. arī...).

Šķirkļa beigās dotas literatūras norādes. Norāde uz K. Milenbaha «Latviešu valodas vārdnīcu» (M-E) dota arī tad, ja Milenbaha vārdnīcā par attiecīgo vārdu nav etimoloģisko piezīmju, jo plašais vārdnīcas piemēru materiāls ar daudzo nozīmju atspoguļojumu dod ieskatu vārda vēsturē.

Etimoloģijā lietotais termins *s a k n e neapzīmē mūsdienu vārda sastāvdaļu* — tas ir rekonstruēts ide. vārda kodols, tātad senas vēstures parādība. Piemēram, vārda *dzelt* sakne šādā izpratnē ir ide. **gʷel-*, kas baltu pirmvalodā pārveidojās par **gel-* un latviešu valodā par *dzel-*. Ja saknei pievienota viena fonēma (piemēram, *k* vai *gh*), tā dēvēta par saknes paplašinājumu, bet ja pievienotas divas fonēmas (piemēram, *-no-* vai *-mā-*) — par piedēkli.

Saknes *s k a n u m i j a s* pakāpes nosauktas par pamatpakāpi (piemēram, **keu-*), stiepuma pakāpi (**kēu-*), redukcijas pakāpi (**kēu-*) un zudumpakāpi (**kū-*).

Vārds *šķiru* apzīmēšanai lietoti internacionālie termini (adjektīvs, adverbs, interjekcija, substantīvs, verbs) un daži latviskie termini (divdabis, prievidrs, skaitļa vārds, vietniekvārds). Verbu raksturošanai lietoti termini transitīvs, intransitīvs, kauzatīvs, iteratīvs. No iteratīvo verbu grupas izdalīti un ar īpašiem terminiem apzīmēti duratīvs (ilgstošai darbībai, piemēram, *gulēt*) un intensīvs (darbībai ar kāpinātu intensitāti, piemēram, *mirdzēt*).

Latviešu valodas ģermānisms u. vidū visvairāk aizguvumu ir no lejasvācu (viduslejasvācu) valodas. Tā kā vācu ekspansijā uz austrumiem (12.—13. gs. un vēlāk) piedalījās ne vien šās valodas runātāji, bet arī holandieši un frizi (austrumfrizi), daļa leksikas latviešu valodā aizgūta arī no holandiešu (vidusholandiešu) un austrumfrizu valodas. Dažos gadījumos var diezgan precīzi pateikt aizguvumvalodu, bet lielākoties šo ģermānu valodu vārdu formas u. nozīme ir tik līdzīgas, ka aizguvums varētu būt no ikvienas no šīm trim valodām. Tādos gadījumos vārdnīcā minētas divas vai trīs iespējamās izejas formas (pretstatā līdzinējai literatūrai, kur norādīts tikai uz lejasvācu vai viduslejasvācu valodu). Lejasvācu vārdus latviešu valodā varēja aizgūt 17. gs. arī ar zviedru valodas starpniecību; vārdnīcas šķirkļos tas pieminēts tikai dažos raksturīgākos gadījumos. Lejasvācu vārdiem tuvas holandiešu formas varēja ieviesties latviešu valodā no holandiešu amatnieku un jūrnieku runas Kurzemes hercogistē 16.—18. gs. Arī šīs formas vārd-

nīcā nav tuvāk raksturotas. Visu šo ģermānismu aizgūšanas ceļi un laiks jānoskaidro turpmākajos pētijumos.

Aizgūšana no ģermānu valodām pēdējos gadsimtos parasti notikusi ar baltvācu izlokšņu starpniecību; uz to norādit ir svarīgi tad, ja izloksnes saglabājušas arhaisku formu vai nozīmi laikā, kad pamatvalodā tā jau zudusi, vai arī šīnīs izloksnēs forma un nozīme ipatnēji pārveidojušās.

DAŽU VALODU IPATNEJIE BURTI UN TO LASIJUMS

INDOEIROPIEŠU PIRMVALODA (IDE.)

ā ē ī ū ū	— patskaņi ar diviem kvantitatēs variantiem (īss un garš patskanis)
ī	— nebalsīgs <i>i</i> , kas neveido zilbes kodolu (izrunā kā <i>j</i>), bet kas līdzskāpu starpā top par balsigu <i>i</i>
ū	— nebalsīgs <i>u</i> , kas neveido zilbes kodolu (izrunā kā angļu <i>w</i>), bet kas līdzskāpu starpā top par balsigu <i>u</i>
ə	— nenoteiktas kvalitatēs patskanis (šva)
H (H ₁ H ₂
H ₃)	— fonēma, kuras raksturs vēl nav pilnīgi noteikts, bet kuru nosacīti dēvē par laringāli (precīzāk: skaņu, kas veidojas balsenes dobumā)
l r ṡ ṣ	— zilbiski līdzskāņi, t. i., tādi, kas bez patskaņa veido zilbes kodolu
g k
gʷ kʷ	— palatāli <i>g k</i>
— labiāli <i>g k</i> (ar vieglu <i>u</i> pieskaņu)
bh dh gh
gʷh	— aspirēti <i>b d g gʷ</i> (ar vieglu dvesmas pieskaņu)

ALBĀNU VALODA

ç	— č
ë	— uzsvērtā zilbē izrunā kā ö, neuzsvērtā kā ə
q	— t' (palatāls t)
x	— dz

ARMĒNU VALODA

k ^c	— k ar c pieskaņu

- Вып. 1977. М., 1979.
 Вып. 1978. М., 1980.
 Вып. 1979. М., 1981.
 Вып. 1980. М., 1982.
 Вып. 1981. М., 1983.
 Вып. 1982. М., 1985.
 Вып. 1983. М., 1985.
 Вып. 1984. М., 1986.
 Вып. 1985. М., 1988.
- Эт иссл** — Этимологические исследования по русскому языку. Вып. 1—9. М., 1960—1981.
- Этн и лингв** — Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Р., 1980.
- Этн ист Я-3** — Проблемы этнической истории балтов. Р., 1985.
 — Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. М., 1986.

Minot rokraksta materiālus, lietoti šādi saīsinājumi: FB — Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālā bibliotēka. RM — J. Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejs.

A

ābece [ābece]. Aizguvums; no v. *Abc* 'alfabēts'. Šajā nozīmē vārds lietots arī latviešu valodā no 18. gs. 2. puses — sākumā rakstījumā *ABC*, tad *ābice* (Lg II 5, St II 4) un *ābice* (St I 1). Šādas vārda formas ietekmējusi lietvārdū izskāņa *-ice* (*māsice*, *mātice*, St I 151). K. Harders norādīja, ka pareizāka forma ir *ābece* (Wel 5), tā arī nostiprinājās 19. gs., kaut gan iepriekšējās formas lietotas vēl 19. gs. 70. un 80. gados (U I 3, II 3). Paralēli lietots vārds ar īsu a — *abece* (V I 2) un *abeceja* (E. Dinsbergs). Nozīme 'mācības grāmata lasitprasmes apgūšanai; pirmācības grāmata' izveidojās no G. F. Stendera «Bildu ābices» nosaukuma (1787). Šī nozīme valodā iesaknojās 19. gs. vidū; K. Valdemāra vārdnīcās tā ir vienīgā (V I 2; 2 1), bet literatūrā *ābece* ar noz. 'alfabēts' vēl 19. gs. beigās: «Mums šķiet, ka ir vieglāki iemācīties divas ābeces (alfabētu) ...» (Vensku Edv., Par šo un to. 1894, 20), arī 20. gs. sākumā (D I 3).

KK 37 12, K1 1, M-E I 234, I. Niselovičs — PLS 1958 12 56, 1960 8 68, Zēv 2 5

ābele [ābele]; lš. *obelis*, pr. *wobelne*, kr., bkr. ёблоня (psl. **ablonъ*, **abolnъ*), ukr. ёблінь, bulg. *аблън*, *яблън*, č. *jabloň*, p. *jabłonъ* 't. p.' Cilmes ziņā identi vārds ir *ābols* [ābūols, uō]; lš. *obuolýs*, pr. *woble*, kr. ёблоко (psl. **ablъko* < **āblu-*), bkr. ёблык, ukr. ёблуко, bulg. ёблъка, č. *jablko*, p. *jabłko*, go. **apl(u)s*, ssk. *apali*, v. *Apfel*, a. *apple* 't. p.' Pamatā ide. **ābel-* / **ābol-* < **ābl-* 'ābols'. Šīs formas vislabāk saglabājušās latviešu valodā un pirmā forma arī itāļu pilsētas nosaukumā *Abella*. (Šī pilsēta bijusi pazistama ar ābolu bagātību.) Formas ziņā atšķirīgais pr. *woble* salīdzināms ar la. apv. *uōbals* 'ābols'. Vārdiem *ābele*, *ābols* atbilstošās formas senatnē g. k. lietotas Ziemeļeiropas tautu valodās mežābeles un tās augļu apzīmēšanai. Kad ar romiešu kultūru Eiropā izplatījās potēto ābeļu audzēšana, vecie nosaukumi attiecināti uz tām, nepārņemot latīnu valodas apzīmējumu (*mālum*), kā tas darīts ar daudziem citiem kultūraugiem.

Par ide. **ābl-* cilmi ir dažādas domas: A. Meijē to uzskata par aizg. no citas valodu saimes, V. Ivanovs rekonstruē ide. *(*s)m(ā)l-* 'ābols', no kā he. *šamluw(a)-*, gr. *mēlon*, lat. *mālum* 't. p.' un. skaņu mijā *ml* > *bl* izveidojusies forma **ābl-*.

Vārds ir sens līdzskāņa celms, kas pārveidojies par *i*-celmu, no kā latviešu valodā vēlāk ē- un *o*-celma formas (Ekerts).

Līdz ar to senirāņu *asman-* 'akmens' (: la. *asmens*) bija arī 'debesis'. Ari v. *Himmel*, sav. *himil*, go. *himins* 'debesis' no ide **ak-* / **ak̄-* : **kō-* 'akmens'; sal. no šās saknes kr. *kámenъ* 'akmens'.

Latviešu valodā daži dabas parādību apzīmējumi saistās ar seniem mitoloģiskajiem priekšstatiem. Piemēram, vārda *pērkons* pamatā ir ide. **per-* 'sist' (no kā *pērt*) ar *k* paplašinājumu, tātad *pērkons* sākotnēji 'sitejs'. Sal. folklorā Pēkonu kā kalēju: «Kalejs kala debesis, Ogles bira Daugavā» (TDz 54868) un spērēju: «Sper Pēkonis, rīb tiltiņš» (TDz 54872), «Pēkonam traka daba, Saspārdīja ozoliņu» (TDz 54878) un vienu no pēkona dēliem kā siteju: «Pēkonam pieci dēli, .. Trešais sita zibentiņu» (TDz 54874).

Cilvēka dzīvību senie latvieši cieši saistīja ar silto elpu: *dvēsele* ir tās pašas cilmes kā *dvest*, un *gars* ir vienas cilmes ar vārdiem *garot*, *garaiņi* (no tā «izlaist garu»— nomirt).

Daudzu vārdu cilme un sākotnējā nozīme ir izskaidrojama ar indoeiropiešu galveno mitu par Debesu koku, kas vieno divus pretstatus — gaišās debesis un tumšo pazemi (V. Ivanovs, V. Toporovs). Šis ide. mīts, kas baltu mitoloģijā saglabājies vispilnīgāk, dara saprotamāku senseno apzīmējumu *dievs* (sākotnēji '(gaišās) debesis'; sal. ar tās pašas cilmes *diena*, *jumis*, *pērkons*, *jods*, *odze*, *velis*, *velns* un daudzu citu ar mitoloģiskajiem priekšstatiem saistīto vārdu semantisko attīstību.

AIZSTĀJĒJI APZĪMĒJUMI

Etimoloģisko analizi dažkārt sarežģī vārda neparasta semantiskā attīstība, kas saistīta ar izvairīšanos lietot kādas parādības parasto nosaukumu. Ir divi galvenie aizstājēji apzīmējumi — tabu vārdi un eifēmismi.

T a b u ir aizliegums, kura pārkāpšanu pēc māqticigiem priekšstatiem smagi soda pārdabiski spēki. Visām tautām pirmatnējā attīstības stāvoklī bija uzskats, ka jauno garu, daudzu dabas parādību un plēsigo zvēru nosaukšana īstajā vārdā var radīt briesmas («kā vilku piemin, tā vilks klāt»), tāpēc arī šie «īstie» vārdi kļuva par tabu un tos aizstāja vai nu ar pilnīgi citiem (t. s. segvārdiem), vai arī ar sagrozītiem «īstajiem» vārdiem. Piemēram, latviešu valodā vārdu *vilks* bieži aizstāja ar apzīmējumiem *pelēcis*, *mežainis* un vēl citiem. Senā «īstā» vārda aizstājums ir arī apzīmējums, *lācis*, kas nozīmē 'mīditājs, stampātājs'. «īstais» lāča apzīmējums, kura pēdas rāda gr. *árktos*, lat. *ursus* 'lācis', mūsu valodā ir pilnīgi izodus.

E i f ē m i s m s ir saudzigāks apzīmējums kāda rupja, nepiekļājiga vai vienkārši nepatikama vārda vietā. Piemēram, cilvēki ne labprāt piemin miršanu un nāvi. Vārdu *mirt* bieži aizstāj ar *aiziet*, *šķirties*. Līdzīgi izvairās no *nāves* pieminēšanas. Iespējams arī, ka pats vārds *nāve* ir kādreizējs eifēmisms senākā **mirtis* vietā (izloksnēs vēl tagad *mirte* 'nāve'); sal. Iš. *mirtīs*, kr. *смерть* 'nāve'.

TAUTAS ETIMOLOGIJA

Par tautas etimoloģiju jeb pseidoetimoloģiju sauc nezinātniskus vārdu cilmes izskaidrojumus, kuru pamatā ir kāda vārda saistījums ar skanējumā līdzīgiem vārdiem. Šādas nezinātniskas etimoloģijas bija parastas pirms salidzināmi vēsturiskās metodes izstrādāšanas, bet nekompetentu analizētāju spriedumos tās sastopamas arī vēlāk. Piemēram, ar divainiem vārdu saistījumiem šā gadsimta pirmajos gadu desmitos kļuva pazīstams Jānis Steiks (1855—1932), kas citzemju vietvārdos saskatīja latvisku cilmi; piemēram, pilsētas nosaukumu *Odesa* viņš izskaidroja kā salikteni no vārdiem *o*, *desa!*

Šādi vārda cilmes izskaidrošanas paņēmieni tagad liek pasminēt, bet noteiktā attīstības pakāpē tie ir raksturīgi cilvēka domāšanai un sastopami visās tautās. Piemēram, par vārda *vācietis* cilmi 19. gs. beigās pierakstīts tautā dzirdēts stāstījums, ka šis vārds cēlies senatnē, kad latvieši gribējuši ar cirvjiem un rungām izdzīt svešos iebrucējus no savas zemes. «Bet kā viņi pievīlušies! Kaujā visi cirvji un rungas atsitušies kā pret akmini. Viņi tad iekliegušies: «vai, ciets!» un sākuši bēgt. [...] No tam cēlies vārds *vāciets*.» (DL Piel 1892, 96. nr., 64. lpp.)

Šāda veida pseidoetimoloģijas sastopamas ne tikai folklorā, bet arī ikvienas tautas iepriekšējo gadsimtu vārdnīcās un dažkārt pat zinātniskajā literatūrā. Daži piemēri no latviešu valodas vārdnīcām.

17. gadsimta autora K. Firekera vārdnīcā lasāms, ka vārds *plukata* izveidojies no salikteņa **pluk-āda* (Fir 2 273). Tā paša gadsimta J. Langija vārdnīcā *mētelis* saistīts ar vārdu *mest*: «mētels, kas top apmests» (Lj 165). G. F. Stenders vārdu *lindraki* atvasināja no *lini* (St I 145). (Vēl dažus piemērus sk. nodaļā «Pētījumi latviešu valodas etimoloģijā».)

Plaši pazīstamais 19. gs. Kurzemes dabaszinātnieks J. H. Kavals, kas savus rakstus publicēja franču un vācu zinātniskajos izdevumos un arī latviešu rakstu krājumos, daudz darījis latviešu dabaszinātniskās terminoloģijas izveidošanā. J. H. Kavala latviešu valodas zināšanas un interesi par latviešu valodas attīstību augstu vērtējis A. Kronvalds. Un tomēr arī J. H. Kavala rakstos lasām kuriozus vārda cilmes skaidrojumus. Piemēram, vārdu *kāpurs* viņš izskaidro kā salikteni no vārdkopas *kāju purns* (Magazin 1872 XV 1 78).

Tautas etimoloģijai bijusi ietekme arī uz vārdu formas un nozīmes izveidošanos. Piemēram, *balamute*, kas ir aizguvums no senkrievu (*баламутъ* 'musinātājs, kūditājs, nemiera cēlējs') vai krievu valodas (*баламутъ* 'tenkotājs; nemiernieks'), latviešu valodā saistīts ar vārdu *mute*, un tā rezultātā nostiprinājusies arī vārda nozīme 'liels plāpa, niekkalbis'.

Aizguvums no germānu valodām *brūtgans* (*brūtgāns*) latviešu valodā šķiet kā saliktenis no vārdiem *brūte* un *gans*, kaut gan oriģinālā ir *brūdegam* (vlv.) vai *brudegome* (vh.), kur pirmajā daļā